

Het heilige gebeurt

Dr. F.G. Immink

HET HEILIGE GEBEURT

Praktijk, theologie en traditie
van de protestantse kerkdienst

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp omslag: Geert de Koning

ISBN 978 90 239 2616 0

NUR 700

© 2011 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding	7
I De kerkdienst als religieuze praxis	16
1 Een gemeenschappelijke handeling	16
2 Agenda en script	27
3 De <i>performance</i>	41
4 De kerkdienst als reële bemiddeling?	54
II Delen in het heil	60
1 Heilsfeit en geestelijke deelname	61
2 Het kerkelijk jaar	71
3 De bede om de Heilige Geest (epiclese)	77
4 De deelname	82
III Het Christusgeheim	96
1 De opstanding van Christus	96
2 Het ontologische karakter van de opstanding	108
3 Een grensgebeuren en een zelfstandige persoon	116
IV Achtergronden en dilemma's	126
1 Het avondmaal: breuk met de traditie?	127
2 Het Woord Gods en de preek	141
3 Doop en belijdenis	162
V Bidden en zingen	182
1 Het gebed als godsdienstige praktijk	182
2 Liturgisch bidden	189
3 De liturgische gebeden	197
4 Het kerklied	208

VI	Preken	219
1	De deelnemersact	219
2	De Schrift in de <i>performance</i>	243
3	De retorische vorm	265
VII	Het heilig avondmaal vieren	293
1	Protestantse avondmaalspraktijken	293
2	De wording van de gereformeerde avondmaalsliturgie	296
3	Theologie en vroomheid van de gereformeerde avondmaalspraktijk	306
4	Vergelijking met het misoffer	310
5	Hedendaagse manieren	317
	Bibliografie	328

Inleiding

Wereldwijd komen christelijke gemeenten op zondagmorgen bijeen om een kerkdienst te houden. Zij komen samen om te zingen en te bidden. Zij lezen uit de Bijbel en luisteren naar een preek. Ze begroeten elkaar,¹ delen hun gaven en vieren de maaltijd. De samenkomsten vertonen onderling grote verschillen, al naar gelang de kerkelijke traditie en de culturele gewoonten. Soms verlopen de bijeenkomsten volgens een vast patroon, aan de hand van een vaststaand script, terwijl in andere gevallen de ordening en vormgeving juist een spontaan karakter hebben, met een grote nadruk op de vrije expressie. In sommige kerkelijke tradities is de viering van de eucharistie een vast onderdeel van de hoofddienst op zondagmorgen, terwijl in andere tradities de preek een prominente plaats inneemt. In dit boek gaat het over de kerkdienst als concrete praktijk van de christelijke gemeente op zondagmorgen. Centraal staat de kerkdienst zoals deze zich ontwikkeld heeft in de protestantse traditie. Wat gebeurt er tijdens een kerkdienst? Hoe gebeurt het? En hoe kunnen we die praktijk het beste begrijpen?

Een kerkdienst is een godsdienstige praktijk. Een praktijk is meer dan een incidentele handeling. Bij praktijken gaat het om verscheidene handelingen die een onderling samenhangend geheel vormen.² Bovendien worden die handelingen uitgevoerd door een

¹ In de Bijbel wordt melding gemaakt van de begroeting in de gemeente. 'Groet elkaar met een heilige kus' (Rom. 16:16); 'Groet elkaar met een kus als teken van uw onderlinge liefde' (1 Petr. 5:14). In de liturgie vinden verschillende begroetingen plaats, o.a. de vredegroet vlak voor de communie van brood en wijn.

² James Nieman, 'Why the Idea of Practice Matters', in: Thomas G. Long en Leonora Tubbs Tisdale (eds.), *Teaching Preaching as a Christian Practice. A New Approach to Homiletical Pedagogy*, Louisville/Londen 2008, 18-40; Dorothy C. Bass en Craig Dykstra (eds.), *For life abundant. Practical Theology, Theological Education and Christian Ministry*, Grand Rapids/Cambridge 2008.

groep mensen met een gemeenschappelijke interesse. Dat geldt ook voor de kerkdienst. Bidden, zingen, preken, avondmaal vieren – al die onderdelen samen vormen de kerkdienst en de samengekomen gemeente is handelend subject. Voor het verstaan van de kerkdienst als praktijk zijn twee aspecten van belang. Ten eerste zijn praktijken *theoriegeladen*. Het gaat om menselijke activiteiten die ingebed zijn in een traditie en om handelingen die beredeneerd kunnen worden. Deelnemers aan praktijken handelen niet louter uit routine, maar zijn geestelijk betrokken. Ten tweede zijn praktijken vormen van *gecoördineerd* sociaal handelen.³ Het collectieve karakter ontstaat niet spontaan ter plekke, maar wordt gecoördineerd. Voor de kerkdienst geldt een *script*, een liturgische agenda. Dat script heeft zich in de loop van de tijd gevormd. Maar het moet zich ook steeds weer aanpassen aan nieuwe omstandigheden.

De kerkdienst is een *godsdienstige* praktijk. In brede zin houdt dat in dat de gemeente haar omgang met God beoefent. In meer specifiek christelijke terminologie gaat het in de kerkdienst om de ontmoeting met de gekruisigde en opgestane Christus. In dit boek neemt de theologische doordenking van de praktijk van de kerkdienst een belangrijke plaats in. Het aandachtsveld is de concrete praktijk als menselijke activiteit. De vraag luidt: hoe kunnen we de godsdienstige dimensie in die activiteit *theologisch* verhelderen?

De kerkdienst is niet de enige uitdrukkingsvorm van het christelijk geloof. Het geloof uit zich op vele manieren. Bijvoorbeeld als levensvorm in het gewone, alledaagse leven. In onze handel en wandel, in de ethische vormgeving van het bestaan, in tussenmenselijke verhoudingen, in de sociale en maatschappelijke verbanden waarin we ons bevinden. Daarnaast is er ook een meer persoonlijke, subjectieve vormgeving in vroomheid en spiritualiteit. Naast deze uitdrukkingsvormen heeft de kerkdienst echter een eigen betekenis. In de kerkdienst treedt de kerk zichtbaar naar buiten. Zij komt bijeen in een openbare ruimte, voor een publieke

³ Craig Dykstra en Dorothy C. Bass, 'A Theological Understanding of Christian Practices', in: Miroslav Volf en Dorothy C. Bass (eds.), *Practicing Theology. Beliefs and Practices in Christian Life*, Grand Rapids 2002, 13-32.

eredienst.⁴ Bovendien worden het persoonlijke en het sociaal-maatschappelijke in de kerkdienst opgenomen in de collectieve publieke handeling. In die zin geeft de kerkdienst als concrete praktijk een totaalbeeld van het geloof.

Veel literatuur over de praktijk van de kerkdienst is gericht op de taak van de predikant. Dat is wel begrijpelijk, omdat het voorgaan in de kerkdienst een belangrijk onderdeel is van het werkveld van een predikant. Zo heeft Schleiermacher zijn theorie van de praxis vooral ontwikkeld om de professionaliteit van de kerkleiding te bevorderen.⁵ In deze studie kijk ik echter niet primair naar de voorganger, maar naar de gezamenlijke handeling. Bovendien besteed ik speciale aandacht aan de kerkganger. Want juist de deelnemersact biedt inzicht in de praktijk van de kerkdienst. Dat houdt in dat de volgende vragen aan de orde komen: hoe nemen kerkgangers deel aan de kerkdienst? Wat houdt het in om samen te zingen, te bidden, avondmaal te vieren? En wat doen kerkgangers eigenlijk als ze naar een preek luisteren?

Bij de doordenking van de kerkdienst als godsdienstige praktijk komen drie invalshoeken aan de orde. Die komen in de ondertitel van dit boek tot uitdrukking: *praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*. Uitgangspunt is dus de *praktijk*: de concrete uitvoering van de kerkdienst op zondagmorgen. Daar gebeurt het. Zowel voor kerkgangers als voor voorganger komt het aan op de uitvoeringspraktijk. Er wordt gebeden en gezongen in concrete bewoordingen. De preek krijgt een stilistische en retorische vorm en in dat preekgebeuren worden de kerkgangers al dan niet aangesproken en meegenomen. De viering van de maaltijd voltrekt zich in concrete formuleringen en feitelijke handelingen.

⁴ Het woord 'liturgie' heeft zijn oorsprong in de *publieke dienst* van een stad in de Griekse cultuur. In het Nieuwe Testament wordt het woord niet gebruikt voor de samenkomst van de gemeente. Peter Brunner, 'Zur Lehre vom Gottesdienst der im Namen Jesu versammelten Gemeinde', in: Karl Ferdinand Müller/Walter Blankenburg (Hgs.), *Leiturgia*, Band I, Kassel 1954, 101-102; Irénée Henri Damais, 'The Liturgy as Celebration', in: Dwight W. Vogel (ed.), *Primary Sources of Liturgical Theology*, Collegeville 2000, 18-19.

⁵ Friedrich Schleiermacher, *Die praktische Theologie nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhang dargestellt* (Herausgegeben von Jacob Frerich), Berlin 1850, Photomechanischer Nachdruck, Berlin/New York 1983, 12.

In de communie van brood en wijn beoefent de gemeente de gemeenschap met Christus. De kerkdienst voltrekt zich in concrete handelingen van de gemeente. Voor de uitvoeringspraktijk zijn de communicatieve en sociale infrastructuur essentieel. Het is dan ook geen wonder dat vanouds de vrije kunsten een belangrijke rol spelen in de uitvoering van de kerkdienst. Bij de preek doet de retorica ertoe. Het kerklied is gebaat bij dichtkunst en muzikaliteit. Aangezien praktijken theoriegeladen zijn, houdt dat in dat naast de theologie ook andere wetenschappen (in het bijzonder de geesteswetenschappen en de sociale wetenschappen) inzicht verschaffen in de kerkdienst als godsdienstige praktijk.

De tweede invalshoek is de *theologie*. Godsdienstige praktijken zijn doordrenkt met theologie. Hoe de dingen gedaan worden hangt samen met de geloofsovertuigingen. Eigenlijk zit het nog dichter op elkaar: praktijken ademen het geloof. Ze zijn expressie van geloof en zij voeden het geloof. Die religieuze dimensie van de kerkdienst kunnen we inzichtelijk maken met behulp van *theologische argumentatie*. Dat de kerkdienst plaatsvindt op zondag, is niet toevallig. De zondag wordt gevierd als dag van de opstanding en Pasen is de spil van het kerkelijk jaar. De gemeente komt bijeen op zondag en belijdt: Christus is waarlijk opgestaan. Wat betekent dat? Hoe krijgt het geloof in de opstanding gestalte in de gebeden, de preek en het avondmaal? Naast het specifiek christelijke karakter van de kerkdienst zijn er ook aspecten die vergelijkbaar zijn met de cultus van andere religies. Bidden, bijvoorbeeld, komt voor in allerlei religies. En er zijn rituelen en gebruiken, bijvoorbeeld begroetingsceremoniën, die een algemeen menselijke achtergrond hebben.⁶ Dat betekent dat we theologische overwegingen en argumentaties moeten verbinden met meer *godsdienstwetenschappelijke* beschouwingen.⁷ We krijgen beter zicht op praktijk-

⁶ Gerard Lukken, *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur*, Baarn 1999.

⁷ Van der Leeuw verstond de kunst om zowel de theologische als de godsdienstwetenschappelijke dimensie te behartigen. Opvallend is dat zijn sacramentstheologie bestaat uit drie delen: (1) een historisch deel, (2) een fenomenologisch deel, en (3) een theologisch deel. In de inleiding tot het fenomenologisch deel zegt hij dat hij zal trachten 'het sacrament in het oog te vatten zoals het zich in de wereld vertoont, als verschijnsel dus'. G. van der Leeuw, *Sacramentstheologie*, Nijkerk 1949, 133.

ken als we overeenkomsten en verschillen met andere praktijken ontdekken.

De derde invalshoek is de *traditie*. Praktijken ontwikkelen zich in de loop der tijd. Dat gaat zeker op voor de kerkdienst. Er vinden vernieuwingen plaats, soms zelfs in de vorm van een breuk met de traditie. Maar er zijn ook eeuwenoude gebruiken die de tijd trotseren. De kerkdienst is een al eeuwenoud instituut. Vooral op het gebied van de avondmaalsviering speelt de traditie een belangrijke rol. Was de Reformatie een breuk met een eeuwenoude liturgische vorm? Welk gewicht hebben *historische* argumenten bij de vormgeving van de kerkdienst? Om goed zicht te krijgen op de praktijk van de zondagse kerkdienst zullen we dus ook ruime aandacht schenken aan historische ontwikkelingen.

De titel van het boek. Iedere beschouwing over de kerkdienst die de specifiek religieuze dimensie buiten beschouwing laat, zo zegt Schmidt-Lauber, is ontoereikend.⁸ Dat standpunt deel ik en in dit boek probeer ik die specifiek religieuze dimensie inzichtelijk te maken. Dat is echter geen eenvoudige zaak. Om twee redenen niet. Ten eerste blijft zowel het menselijke geloven als de werkzaamheid van God een geheimenis. Geloven is een complex fenomeen en kent vele, uiteenlopende dimensies. En de werkelijkheid en werkzaamheid van God kunnen we niet zomaar doorgronden. Hij is heilig en genadig, verheven en nabij. Ten tweede blijft het lastig om de specifiek religieuze werking van de kerkdienst onder woorden te brengen. De kerkdienst is, als *performance*, een werkzaam gebeuren. *Er gebeurt iets* als de gemeente spreekt en handelt. Wat is dat zich voltrekkende religieuze gebeuren? Komt het geloof tot leven? Wordt de goddelijke genade geactualiseerd? Komen de liefde en de barmhartigheid tot bloei? Wordt de medemenselijkheid opgewekt?

8 Hans Christoph Schmidt-Lauber en Karl Heinz Bieritz (Hgs.), *Handbuch der Liturgik. Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*, Göttingen 1995, 35: 'Jede Theorie der Liturgie bleibt unzureichend, die die Frage offenlässt, was im christlichen Gottesdienst über das hinaus geschieht, was sonst im Umgang der Menschen miteinander und in ihren Versammlungen zu geschehen pflegt.'

Wat is dat performatieve karakter van de kerkdienst? Het antwoord op deze vraag wordt vaak verpakt in theologische taal. Bijvoorbeeld in uitdrukkingen zoals ‘de liturgische werking van de kerkdienst’, of ‘het sacramentele karakter van het avondmaal’, of ‘de prediking is bediening van het Woord van God’. In protestantse kring wordt de religieuze werking nauw verbonden met de werking van Woord en gebed, terwijl in rooms-katholieke kring het Christusmysterie direct verbonden wordt met de viering van de eucharistie. ‘Door het liturgisch mysterie *actualiseren* wij een gebeurtenis uit het verleden en stellen die zo tegenwoordig dat de reddende kracht van Christus beschikbaar wordt gesteld voor de kerkganger in het hier en nu.’⁹ Hoewel er verschillen zijn, gaat het in de kern wel om dezelfde thematiek: de *actuele* gemeenschap met Christus.

Mijn betoog is erop gericht de religieuze werking inzichtelijk te maken. De kerkdienst is een godsdienstige praktijk. Het godsdienstige is een eigensoortige werkelijkheid die we niet moeten reduceren tot hermeneutische, sociaalpsychologische, of tot rituele en cultische processen. De omgang met God en de gemeenschap met Christus zijn geleefde religieuze realiteiten. *Het heilige gebeurt*. Godsdienstige praktijken fungeren als werkplaatsen van Gods Geest. De uitdrukking *Het heilige gebeurt* ontleen ik aan een gedicht van Gerrit Achterberg. Het heilige is niet zomaar voorhanden. In de kerkdienst raken we aan de grenzen van het menselijke spreken en kennen. Niettemin is de ontmoeting met God een levende realiteit. Het voorhangsel scheurt. Het heilige is hier.

Verzoendag¹⁰

Het heilige gebeurt. Ik heb geraakt
grenzen van God en mens en dier.
Voorhangsel scheurt. Het heilige is hier
Het heilige der heiligen ontwaakt.

⁹ J.D. Crichton, ‘A Theology of Worship’ in: Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright, Edward Yarnold, S.J. (eds.), *The Study of Liturgy*, Londen 1987, 14.

¹⁰ Gerrit Achterberg, *Verzamelde Gedichten*, Amsterdam 1964.

Ik word geheel met u gelijk gemaakt.
Leven en dood staan niet meer op een kier.
De wanden draaien open van de vier
hemelgewesten. Gij zijt losgehaakt

van het papier, dat u gebonden hield
aan lettertekens, die tesamen stonden
om wat zij wisselend van u bevonden;

spel door zichzelf ritselend beziel
tot zoveel vuur, dat er geen vezel blijft
tussen wat is en wat er over schrijft.

Gerrit Achterberg

De opzet van het boek. Dit boek valt uiteen in twee hoofddelen. In het eerste deel (hoofdstuk I-IV) komen drie fundamentele thema's aan de orde: de kerkdienst als religieuze praktijk, de deelname aan het heil, en het Christusgeheim. Om inzicht te krijgen in de traditie van de protestantse kerkdienst schets ik in hoofdstuk IV achtergronden en dilemma's op het gebied van Woord en sacrament. In het tweede deel (hoofdstuk V-VII) gaat het over drie hoofdbestanddelen van de kerkdienst: bidden en zingen, preken, en avondmaal vieren. Deze hoofdstukken gaan direct in op de praktijk van de kerkdienst.

In het eerste hoofdstuk zet ik uiteen dat de kerkdienst als religieuze praktijk uit drie componenten bestaat. Ten eerste gaat het erom dat de gemeente zelf handelend optreedt. In een protestantse kerkdienst blijkt dat onder andere uit het feit dat de gemeente een zingende gemeente is. Het meest karakteristieke van de kerkdienst is echter, en dat is het tweede punt, dat de gemeenschappelijke handeling uitgevoerd wordt aan de hand van een *agenda* en een *script*. Op die manier komt de liturgie in beeld. Het derde gezichtspunt is dat de kerkdienst als uitvoeringspraktijk het beste omschreven kan worden als een religieuze *performance*. De gemeente verkeert met God. In dat verband ga ik in op de

zogenoemde liturgische dimensie van de kerkdienst en op de argwaan van het moderne protestantisme op dit punt.

In hoofdstuk II gaat het over de wijze waarop de samengekomen gemeente deelt in het heil van Christus. De Reformatie heeft – in reactie op de toenmalige rooms-katholieke misliturgie – sterk de nadruk gelegd op de eenmaligheid van het kruisoffer. Toch wordt ook in de protestantse kerkdienst de gemeenschap met Christus beoefend. De verbinding tussen de heilshistorie en het hier en nu wordt verstaan als een werkzaamheid van de Heilige Geest. In de kerkdienst komt dat tot uitdrukking in de cruciale rol die aan de bede om de Heilige Geest (epiclese) wordt toegekend. Verder komt in dit hoofdstuk het kerkelijk jaar ter sprake.

Hoofdstuk III biedt een nadere uitwerking van het Christusgeheim. Centraal staat de paulinische interpretatie van kruis en opstanding. Ik laat zien dat de opstanding essentieel is voor de kerkdienst, aangezien de gemeente door de Geest deelgenoot wordt van dat nieuwe leven. In hoofdstuk IV komen de contouren van de protestantse kerkdienst in beeld aan de hand van enkele dilemma's op het gebied van de avondmaalsviering, de preek en de doop.

Het tweede deel van het boek gaat over de hoofdtribunen van de kerkdienst: het bidden en zingen, het preken en de viering van het heilig avondmaal. In de gebeden spreken kerkgangers met God over hun concrete leef- en geloofservaringen. De kerkdienst ordent het gebedsleven: de dank, de aanbidding, de verootmoediging, de klacht om de nood van de wereld, het vurige verlangen naar Gods koninkrijk, de voorbede – al die uitingen hebben een geordende plaats in de liturgie. Vaak is ook de gemeentezang een vorm van bidden. Maar het zingen kan ook een vorm van belijden zijn. Over al deze zaken gaat het in hoofdstuk V.

In hoofdstuk VI komt de preek aan de orde vanuit de vraag: hoe werkt een preek? Het gaat niet alleen over het preken als activiteit van de predikant, maar ook over het *horen van preken*. Vanuit drie invalshoeken kijk ik ernaar. Ten eerste vanuit de kerkganger. Welke rol heeft de hoorder in de preek? Hoe leggen predikanten de verbinding met de leefwereld van de hoorder? Vervolgens gaat het over de Schrift. Hoe functioneert de Schrift

in de preek? Wat gebeurt er in de werkplaats van de homiletische exegese? Ten slotte komt de retorische vormgeving aan de orde. Hoe wordt een preek in elkaar gezet en strategisch opgebouwd? En wat betekent dat voor de kerkganger als deelnemer aan het preekgebeuren?

Het laatste hoofdstuk (VII) gaat over de viering van het heilig avondmaal. Ik onderscheid drie typen: *klassiek gereformeerd*, *protestants-oecumenisch* en een vorm van ‘*blended worship*’, namelijk *gereformeerd evangelicaal*. Bijzondere aandacht besteed ik aan de wordingsgeschiedenis van de gereformeerde avondmaalsviering en aan de vroomheid en de theologie van het klassiek gereformeerde avondmaalsformulier.

Tot slot meld ik dat de cursivering in de aangehaalde citaten van mijn hand is. Citaten uit anderstalige bronnen die in de lopende tekst staan opgenomen, worden in mijn eigen vertaling weergegeven.